

СТАДУЖА
ВУЗНАЧУХ
УКРАЇНСЬКА
НАРОДОВА ВУІВ
XX століття

Максим Рильський
КИЇВ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ *

Говорити про роль Києва в історії української землі, українського народу, це те саме, що говорити про роль серця в людському організмі. Багато було тяжких, трагічних моментів у долі Києва і Київщини. Бували роки й епохи, коли наскоки іноземних загарбників, у боротьбі з якими кияни завжди проявляли безприкладний героїзм, змітали пожежами розкішні будови, в пустиню перетворювали людні колись вулиці. Бували роки й епохи, коли саме ім'я Києва здавалося викресленим з життя і неуважні діти наступних поколінь готові були твердити, начебто в ті гіркі епохи Київ перебував у стані цілковитого запустіння й занепаду... Вони помилялись. Мов річка, яка ховається в землю, щоб знову з-під землі виринути і розлитися ще краще, ще світліше, жив Київ і в ті часи лихоліття потайним, але невмирущим життям, і знову виростав він на синіх придніпровських горах, і знову линули до нього всі рідні серця, вбачаючи в цьому природне зосередження політичного, економічного і культурного життя країни.

Минуле Києва криється в сивій млі віків. Саме стародавність нашого міста, "матері міст руських" ¹ і першої столиці України, саме безліч культурних нашарувань, які мали у Києві місце, є причиною того, що до археологів наших днів дійшло не так багато пам'яток з тих давніх часів, коли на Київських горах існували перші людські поселення. Проте цих пам'яток досить, щоб певно говорити, що вже у старокам'яному віці те місце, де нині стоїть Київ, не було безлюдне, а було ареною примітивного життя й діяльності перших його жителів. Праці таких археологів, як В. Антонович, Хвойка ², Біляшівський ³ та інші, трохи відкривають перед нами завісу найдавніших часів і речовими доказами підтверджують існування і розвиток людської культури на Київській землі, і в наступні періоди кам'яного віку, і у вік міді та бронзи, і в первісну пору залізного віку. І є якась особлива радість в думці, що там, де височить нині столиця Радянської України, віддавна працювала і боролася людина, підкоряючи собі сили темної природи, удосконалюючи свої знаряддя і ремесла, роблячи перші кроки в мистецтвах.

Виникнення Київської держави і розквіт Києва як центру, що об'єднував східнослов'янські племена, припадає на IX—X ст. Одному з перших історичних князів, Олегові ⁴, приписується визначення Києва як "матері міст руських"

Обминаючи чарівно-наївну легенду про творців Києва — братів Кия, Щека та Хорива і сестру їхню Либідь ⁵, — легенду, що є пізнішим

Текст подано скорочено — Ред.

осмисленням незрозумілих географічних назв, ми повинні визнати, що походження імені нашого міста і момент виникнення й утвердження його є предметом учених спорів та здогадок. Та гучно звучало слово Київ в епоху перших відомих нам князів, навіки прославилась боротьба жителів Київської землі з ворожими племенами, які завжди нападали на неї, — з хозарами, печенігами, половцями, — і вже Олег, що прибив “свій щит на брамі Царєграда”⁶, утвердив могутність Київської Русі, яка мала сміливість і спроможність воювати з Візантією і в результаті цих воєн уклала з Візантією вигідні торговельні угоди, а незабаром під безпосереднім її впливом стала на шлях невпинного розвитку наук і мистецтв, — спершу як наслідувач, пізніше як самостійний шукач і творець. Держава Рюриковичів⁷ (за ім'ям легендарного князя Рюрика) стає однією з найбільших і найкультурніших держав не тільки на Сході, але й в усій Європі. До речі тут буде, на мою думку, нагадати про один факт з історії Києва: славетні Золоті ворота⁸ і розкішний храм Софія Київська⁹ збудовані Ярославом¹⁰ на місці перемоги його військ над хижаками-печенігами. Героїчне позначилося на видатних явищах культури.

Зростанню і піднесенню Києва — центру племені полян, що об'єднало довкола себе східнослов'янські племена і землі, — сприяло його географічне положення на Дніпрі біля “великого шляху з варяг у греки”¹¹ та при схрещенні ряду інших важливих торговельних шляхів того часу. Але не слід, мені здається, забувати і про особисті заслуги перших київських князів та про талановитість народу, який жив у той час на нашій землі.

На вершину свого розвитку підносяться Київська Русь за князів Володимира та за Ярослава, що заслужив титул Мудрого. Запровадження на Русі християнства, що відбулося за князювання Володимира і було для свого часу фактом прогресивного значення, створення за Ярослава таких великих пам'яток архітектури, як свята Софія Київська — пам'яток, від яких у тому вигляді, як вони були створені, дійшли до нас тільки дорогоцінні сліди й уламки; початок в ту епоху книжкового читання і письма; народження і утвердження перших норм законності, що приходили на зміну звичаєвому праву; боротьба з іноплеменними загарбниками, яких завжди вабили і спокушували природні багатства нашої землі та її положення; зростання і розквіт ремесел та мистецтв, що піднеслися до висот техніки того часу; жвава торгівля з іноземними державами, в першу чергу з Візантією, звідки ширилися на Русь також і великі культурні впливи, посилення міжнародного значення Київської Русі, одним з показників якого є шлюби київських князів і дочок їхніх з представниками найзначніших монарших родів Європи — Англії, Франції та ін., — такі є риси тієї епохи, такі є риси держави Рюриковичів, про яку Карл Маркс сказав: “Як імперія Карла Великого¹² передувала створенню нинішньої Франції, Німеччини й Італії, так і імперія Рюриковичів була попередницею утворення Польщі, Литви, Балтійських поселень, Туреччини і самої Московської держави”

Саме до того періоду відносяться захоплені похвали Києву від іноземців, які називали Київ суперником Константинополя, милувалися його красою і заявляли (на початку XI ст.), що в Києві “понад 400 церков і 8 ринків”¹³ і що до нього “сходиться сила-силена іноземців” — та від місцевих жителів, як-от митрополит Іларіон¹⁴, що назвав Київ: “град величеством сияющ”¹⁵ і з такою гордістю говорив про київських князів, що не в поганій і не в невідомій землі були вони владарями, а в Руській, про яку знають і чують в усіх кінцях землі.

Київська Русь була ареною зростання і розвитку феодалських відносин на зміну колишніх патріархальних і дедалі гостріших класових суперечностей. У боротьбі цих суперечностей виковувались нові форми життя, але саме життя Київської Русі під корінь підрубали подрібнення її на невеличкі князівства і князівські усобиці, що почалися після смерті Ярослава (1054 р.), а пізніше (1240 р.) — татарське нашествя.

Портрет М. Рильського. Мал. Ю. Турченка.
1953. З рукописних фондів ІМФЕ.

1240 рік нашої ери — один з найстрашніших років, пережитих Києвом. Це рік Батисового нашестя і погрому¹⁶, що про нього літописець говорить: “Того ж лета взяша Київ¹⁷ татарове і святую Софью, і монастирі всі, і ікони, і хрести чесні, і вся узорочья церковная; а люди від мала до велика вся убиша мечем” Києвом тоді правив воєвода Дмитрій¹⁸, призначений князем Данилом Галицьким, боротьба якого з німецькими рицарями і розгром їх у 1238 році під Дорогочином великою славою вкрили ім'я князя. Татарське нашестя було жахливе: в ті дні, як говорить сучасник, “хлеб во уста не ідьяшетъ отъ страха”¹⁹ Та прекрасний був героїзм киян, що до останньої краплі крові захищали своє місто, визначна була особиста доблесть Дмитрія, якого пораненим захопили татари в

полон і якому Батий наказав залишити життя “мужества ради его”²⁰

Проте страшне діло скоїлося. Земля наша поринула в темряву татарської неволі, що на довгий час загальмувала розвиток її життя, її культури. Багато дійшло до нас пісень і переказів про цю неволю, про спустошливі татарські наскоки в наступні віки... Та все ж не слід собі уявляти, що Київ і Київська земля в період татарської неволі були перетворені у зовсім безлюдну і неживу пустиню. Серце нашої землі все ще, хоч і повільніше, билосся, світоч культури її ще не цілком згас. І коли в середині XIV ст. Київщина та інші землі теперішньої України підпали під владу Литви, то за висловом Володимира Антоновича, “Західна Русь прилучила литовську народність^{21–25} до своєї цивілізації” “Руська” мова, тобто книжна мова, вироблена в землях сучасних України і Білорусії, стала в Литві мовою державною, “русська” культура підпорядкувала своєму впливові культуру литовську, що стояла на нижчому ступені розвитку. Одним з головних і славних творців цієї “русської” — як тоді розуміли це слово — мови, цієї культури, був, зрозуміло, наш Київ, де виникло і розвивалось наше письменство...

У 1615 році в Києві засновано було релігійно-національне товариство “Братство”, що побудувало свою школу і друкарню. Особливого розвитку досягло це “Братство” завдяки київській патріотці Гальщці Гулевичівні²⁵, яка подарувала йому свій двір з усіма його прибутками. Незабаром до складу “Братства” записався славетний гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний “з усім своїм військом”: це дало “Братству” і нові прибутки, і військову опору. Під час діяльності високоталановитого і культурного митрополита Петра Могили²⁶ школа “Братства” зливається (1631 р.) із школою Києво-Печерського монастиря²⁷ Так виникає славетний Києво-Могилянський колегіум, пізніше — академія. В колегіумі, як і пізніше в академії, відбувалися диспути і театральні вистави, в яких треба вбачати зародок у нас театрального мистецтва. Для студентів цього учбового закладу створено було інтернат-бурсу, — і хто з нас не пам'ятає мальовничих картин життя цієї бурси і типів бурсаків у поемі Шевченка “Чернець” у Гоголевому “Вії”

Період, про який іде мова, є порою високого піднесення культури на Україні, піднесення, продиктованого саме умовами боротьби, — в ньому вбачаємо ми відродження традиції літописання, що виникла за князівських часів, а пізніше була занепала (ряд козацьких літописів), появу шкільної

поезії — головним чином панегіричної — і драми, де поруч з п'єсами релігійного характеру виникають і побутові комедії з живою народною мовою (інтермедії), розвиток художньої прози (перекладної й оригінальної), розквіт архітектури і живопису і — що треба особливо підкреслити — чудове піднесення народної творчості. Пісні та думи, що відносяться до цього часу, і тепер є предметом високої гордості українського народу.

Виникнення в середині XVII століття першої київської друкарні при славетному київському монастирі — Києво-Печерській лаврі — і вихід з цієї друкарні перших книг з дуже цікавими гравюрами являють собою надзвичайно важливі події. Це — новий крок, новий етап у розвитку української культури, і той факт, що саме на місці першої київської друкарні бачимо ми вже в наші часи, у радянському Києві, друкарні Академії наук і Державного видавництва УРСР, розміщені в старому будинку початку XVII століття, можна вважати за прекрасний символ безперервності розвитку української культури і ролі Києва як споконвічного вогнища цієї культури.

До періоду польського панування відноситься розвиток і зміцнення на Україні козацтва з його знаменним центром — Запорізькою Січчю²⁸ Козацтво — це був гострий меч, що ним озброїлась багатостраждальна Україна в боротьбі своїй проти татарських наскоків і турецьких зазіхань, в боротьбі проти ненависної польської шляхти. Не раз цей меч підносився на оборону Києва, не раз був він — як бачили ми це на прикладі Сагайдачного — опорою та захистом Києва і на культурній арені, але найширше розмахнувся цей меч і найяскравіше заблищав він в руці незабутнього гетьмана Богдана Хмельницького, що очолив велику народну війну середини XVII століття, завдав смертельного удару польській Жечі Посполитій²⁹ та привів український народ до здійснення олівчної мрії його — приєднання до братнього російського народу (1654 рік).

Тут до речі буде згадати один епізод з героїчного минулого Києва, що відноситься до часів Хмельницького. У 1651 році на Київ напало військо польсько-литовського магната Радзивілла³⁰ Кияни самі — з розпорядження Богдана — підпалили в багатьох місцях місто, щоб “викурити” з нього ворогів.

Богдан Хмельницький чудово розумів значення Києва як політичного центру України. “Мій Київ, я воєвода київський”, — казав він: “місцем своїм столичним” називав він Київ, куди двічі в'їжджав — після перемог над польськими військами — з безприкладним торжеством.

Вороже настроєний до Хмельницького поляк-сучасник у своєму щоденнику змушений був визнати, що населення Києва зустрічає Хмельницького як визволителя, як нового Мойсея³¹

Після блискучого, хоч і многотрудного часу Хмельницького настав для України ряд потрясінь і чвар, в ході яких наше місто було предметом боротьби між Польщею та Росією і ареною змагань різних політичних партій, поки наприкінці XVII століття не увійшло у сферу впливу Росії остаточно. Багато пожеж та іншого лиха довелось у XVII і XVIII століттях зазнати нашому містові, багато чудових споруд його назавжди загинуло, але XVII, XVIII і XIX століття є для Києва і періодом посиленого будівництва і нового економічного піднесення.

Небувалий розквіт архітектурного мистецтва в Києві припав на XVIII століття, коли поруч з такими старовинними будовами всесвітньої слави, як Софія Київська і Києво-Печерська лавра, виростають у ньому нові пишні палаци і церковні споруди — вишукана, прозора легка Андріївська церква³² (архітектор Растреллі³³), велична дзвіниця Києво-Печерської лаври³⁴ (архітектор Шедель³⁵⁻³⁶) — “білоколонне чудо”, за висловом одного українського поета. Коли про старовинні архітектурні пам'ятки Києва знавці кажуть, що, при безперечно сильному впливі на них візантійського мистецтва, можна і слід вбачати в них і ряд самостійних рис, то у згаданий період, коли поширився у нас вплив західного бороко, стиль цей пройшов крізь призму українських естетичних погля-

дів та смаків, в результаті якого і виникло бароко українське. Українці по крові й культурі, як киянин Григорович-Барський (1713—1785 р.), лишають нам чудові пам'ятки своєї і самобутньої архітектури.

Але, висловлюючись про Київ XVIII ст., підкреслюють сучасники контраст “злиднів та розкоші” існування поруч з пишними храмами і палацами багатів — злиднених халуп бідняків...

Як про губернське місто царська влада по-своєму піклувалась про Київ: ми бачимо у XIX столітті виникнення у нашому місті ряду нових будов та утворення цілих нових районів, відкриття в ньому учбових закладів з університетом св. Володимира³⁷ на чолі, зародження преси, зростання торгівлі (тут треба відзначити перенесення з Дубна до Києва так званого контрактного ярмарку³⁸, що відбулось ще наприкінці XVIII ст.) і промисловості (у XIX столітті зароджується і все більш розвивається у нас цукрова промисловість) і т. п. Та все це провадиться під прапором централізму й обрусіння, причому обрусіння скеровується по двох напрямках — боротьба з польськими впливами (характерно, що в першому Київському постійному театрі, заснованому у 1805 році, вистави відбувалися на українській, російській і польській мовах) і з прагненням українського народу до культурної самостійності і самобутності.

Все ж саме Києву і саме “в года глухие”³⁹, вживаючи слова Олександра Блока, довелось бути свідком і головним учасником великого процесу українського національного відродження, що виявилось перш за все у виникненні літератури, яка обрала своїм знаряддям живу народну мову. Якщо в століттях XVII та XVIII українські письменники все більше й більше вводили в літературний вжиток елементи живої народної мови, то все ж великий представник української думки XVIII століття Григорій Сковорода більшість своїх творів написав на нелегкій до читання “макаронічній” мові, тобто суміші мов російської, української та старослов'янської з іншими домішками. Нова ера припала на долю XIX століття.

Не Києву судилося стати колыскою нової української літератури, що не народилася, звичайно, несподівано, як Афродіта⁴⁰ з морської піни, а мала своє коріння і в драматичній літературі попередніх століть, і в рукописних сатиричних віршах, і особливо у творчості безіменних, але геніальних творців народних дум, пісень, переказів... “Енеїда” Івана Котляревського, поява якої датується 1798 роком, належить перу полтавчанина; “Малоросійські повісті”, переказані Грицьком Основ'яненком⁴¹ (вийшли у 1834 р.), написані були автором їх, Григорієм Квіткою, в Харкові. Але в 40-і роки минулого століття провідна роль в українській літературі і культурі, в українському громадському русі переходить до Києва. Тут засновується славетне Кирило-Мефодіївське братство з його широкими планами всеслов'янської федерації, глибоким патріотизмом і яскраво виявленими революційно-демократичними тенденціями. Саме про цей час, на фоні якого, наче вогнений стовп, височіла гігантська фігура Тараса Шевченка, говорив пізніше один з учасників “Братства” Пантелеймон Куліш, що це була пора, коли над чолом учасників руху вихопилися, за біблійним висловом, язика полум'я. І якщо на правому крилі “Братства” стояли такі люди, як Костомаров і Куліш, що здали пізніше навіть багато з своїх поміркованих позицій, то ліве його крило очолював геніальний бунтар Тарас Шевченко, чиє ім'я написано на прапорі як українського, так і всеросійського революційного руху, як борця не тільки за національну свободу, але й за скинення політичного і соціального гніту у всіх їхніх відмінах.

Геній Шевченка підніс українську літературу на небувалу висоту, творчість його була відправною точкою для таких чудових діячів українського народу, як Франко, Леся Українка, Коцюбинський, Стефаник, Тичина. І хоч полум'яний автор “Кобзаря” більшу частину свого свідомого життя провів поза Київщиною, поза Україною — все ж саме Київ і Київщина з законною гордістю називає його найкращим своїм сином і найкращим своїм співцем. Саме на підставі київських вражень

написав Шевченко ряд своїх найяскравіших революційних творів, що увійшли у цикл “Три літа”

Учасники Кирило-Мефодіївського братства Куліш і Костомаров є блискучими представниками української історичної науки, — до їх імен далі долучилися імена Володимира Антоновича, Олександра Лазаревського, Ореста Левицького та інших.

До початку 60-х років оформлюється у Києві нове громадське об'єднання Громада ⁴², багато з учасників якого увійшли в історію України як видатні діячі науки і літератури: названий уже історик Антонович, блискучий філолог Житецький, вдумливий і надзвичайно працьовитий фольклорист Чубинський ⁴³, етнограф і автор перших праць з політичної економії, писаних українською мовою, Тадей Рильський ⁴⁴, автор оповідань з народного життя Борис Познанський ⁴⁵

Хоч загальний характер і настрої Громади не можна назвати революційними — багато з членів її оберталися в сфері досить неясних прогресивно-демократичних ідей та ідеалів — я все ж думаю, що на підставі офіціальних декларацій членів Громади не можна виносити їм остаточного вироку. Загалом кажучи, діяльність Громади і погляди її членів належать до дуже мало досі вивчених (що й важко через мізерну кількість збережених матеріалів) явищ громадського життя України.

Не зайвим вважаю відмітити тут організацію членами Громади в їх студентський час поруч з легальними недільними, а втім, скоро закритими, першої в Києві нелегальної школи для селянських дітей з українською мовою викладання.

Величезну роль у розвитку української громадськості відіграв у другій половині ХІХ віку представник лівого флангу української інтелігенції київський історик-фольклорист, публіцист і літературний критик Михайло Драгоманов, який досить рано через урядові переслідування переніс свою діяльність за кордон і дуже багато зробив для популяризації ідеї українського національного відродження і консолідації сил українського і російського визвольного руху.

У 1873 році Київська громада заснувала Південно-Західний відділ імператорського географічного товариства, яке організувало знамениту етнографічну експедицію, семитомник праць якої є і зараз величним пам'ятником української фольклористики та етнографії.

Так зростала і зміцнювалась українська література, репрезентована до цього часу іменами Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Куліша (який переклав, до речі, на українську мову майже всього Шекспіра), українська наука, українська громадськість. Однак, укази, що видавав царський уряд, ставали на перешкоді цьому могутньому потокові в його вільному русі, будучи для України і її серця — Києва — наче новим Батиєвим погромом на громадсько-культурному фронті. Ще в 1863 році міністр Олександра II ⁴⁶ Валуєв ⁴⁷, автор знаменитих слів: “Малороссийского языка не было, нет и быть не может”, — видав указ про обмеження прав українського друкованого слова. Надалі ретельність царської цензури, що керувалася цим указом, була дещо послаблена, чим і скористалися українські — в основному київські — вчені, письменники, громадські діячі, але в 1876 році в м. Емсі, де відпочивав на курорті цар Олександр II, був підписаний ним останній указ, яким заборонялося ввозити на Україну з-за кордону (переважно з Галичини) українські видання, ставити в театрах п'єси на українській мові і навіть друкувати українські тексти для музики. Дозволялося друкувати українською мовою лише історичні документи і белетристичні твори. Це останнє привело, до речі сказати, до того, що автори, які хотіли у популярній формі українською мовою викласти для широких мас населення те чи інше питання, повинні були прибирати його у форму оповідання чи розмови, і брошура, наприклад, про боротьбу з дитячими епідеміями, прибирала назву “Від чого вмерла Мелася” ⁴⁸, а короткий виклад основ метеорології мав заголовок: “Пригоди на хуторі”

М. Т. Рильський і А. С. Малишко (в центрі) в селі Сокиринцях Срібнянського району Чернігівської області під час відзначення 150-річчя від дня народження кобзаря Остапа Вересая. Фото. 1958. З рукописних фондів ІМФЕ.

І все ж — навіть у цих неймовірно тяжких умовах, — коли видатний український лінгвіст К. Михальчук змушений був служити бухгалтером на київському пивоварному заводі, а київському студентському хоріві доводилося, кажуть, співати українські пісні французькою мовою, українська думка не згасала, і не замовкала українська мова.

У другій половині XIX століття виступають на українську арену Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Кониський⁴⁹, Старицький, пізніше Леся Українка, Самійленко⁵⁰, Коцюбинський, Грінченко⁵¹, Грабовський⁵². Більшість з них — кияни або ж люди, що найтісніше зв'язані з Києвом і його життям. Літературний український рух, незважаючи на всі цензурні рогатки і перешкоди, неухильно зростає вшир і вглиб.

До цього часу відноситься і створення українського театру, високо прославленого блискучими іменами, як Старицький, Кропивницький, Карпенко-Карий, Заньковецька, Садовський, Саксаганський, Затиркевич-Карпинська⁵³ — для старшого покоління українців, зокрема киян, імена ці звучать як чарівні магичні звуки весни і радості — і діяльність батька нової української музики Миколи Віталійовича Лисенка, першого професійного українського музиканта (до нього Україна знала тільки таких талановитих дилетантів, як автори музики до "Наталки Полтавки" Котляревського⁵⁴ або ж творець комічної опери "Запорожець за Дунаєм" С. Гулак-Артемівський⁵⁵). Якщо українські театральні трупи, роз'їжджаючи з гастрольями по Україні, а іноді і за межами її (бували моменти, коли це викликано було урядовою забороною грати на українській мові... на Україні), наприкінці XIX століття і початку XX бували в Києві лише як бажані гості, і тільки згодом удалося Садовському організувати постійний київський український театр в так званому Будинку товариства грамотності (на Троїцькому майдані⁵⁶), то вся високоталановита багатогранна діяльність Лисенка — композитора, блискучого хорового диригента, піаніста і педагога, енергійного члена Київської громади і першого голови першого українського клубу⁵⁷, в основному проходила в Києві. Тут саме зроблено йому українською громадськістю як ювілейний подарунок скромний будинок, де Лисенко утворив музично-драматичну школу з першим, знов-таки на Україні, класом української драми і — що теж було явищем зовсім незвичним — класом гри на бандурі, керованим народним кобзарем Кучугурою-Куче-

ренком⁵⁸. За Радянської влади на базі цієї школи виник музично-драматичний інститут ім. Лисенка, який пізніше злився з консерваторією.

Справжньою перлиною української дореволюційної культури, дійсною енциклопедією українського життя, особливо в його минулому, був заснований Ф. Лебединцевим⁵⁹ у 1882 році журнал “Киевская старина”⁶⁰, що виходив у Києві до 1906 року. Кращі сили нашої старої інтелігенції брали в ньому участь, висвітлюючи питання історії краю, етнографії, фольклору, мови, літератури і т. п. Статті з усіх цих питань друкувалися, з огляду на цензурні умови, російською мовою, тільки белетристичні твори публікувалися спочатку безглуздою сумішшю (текст “від автора” по-російському, розмови героїв — по-українському), а пізніше (коли редактором був Науменко⁶¹) українською мовою.

На кінець XIX століття одним із головних центрів українського культурного життя була Галичина, що входила до складу Австро-Угорщини і користувалася деякими дуже поміркованими “свободами”, зокрема — головне місто Галичини — Львів. У 1873 році там засноване було Наукове товариство імені Шевченка, що багато років було по суті нашою першою неофіційною Академією наук. З 1898 року у Львові виходив журнал “Літературно-науковий вісник”, що довгий час був єдиним органом українського друкованого слова. Душею цього журналу довгий час був великий український поет, прозаїк і вчений Іван Франко. Після революції 1905 року “Літературно-науковий вісник” було перенесено до Києва як старовинного і природного вогнища нашої культури і громадськості, а Наукове товариство⁶², аналогічне львівському, було засноване і тут. Тут же в Києві почали виходити і газети (“Рада”⁶³, “Громадська думка”⁶⁴ і нові журнали (“Дзвін”⁶⁵, “Засів”⁶⁶, “Рідний край”⁶⁷, “Українська хата”⁶⁸ та ін.). Це були переважно рупори дрібнобуржуазної думки з більш чи менш яскравим націоналістичним забарвленням, причому це забарвлення властиве було не лише виданню естетствующих індивідуалістів “Українська хата”, а й органів так званої української соціал-демократії⁶⁹ “Дзвін”

Не цим журналам, не їх керівникам і натхненникам судилося бути виразниками заповітних мрій і прагнень українського трудового народу.

Проте безперечно, що перші півтора десятиріччя XX віку були для України періодом народження нових талантів, насамперед в галузі літератури, виникнення нових шкіл і напрямків у мистецтві, дальшого поглиблення і розширення загальнокультурного процесу.

Все це було придушене, затоптане, приглушене і позбавлене мови у роки Першої світової війни. Забороняються українські видання, виганяється звідусіль українська мова. Київ, з якого в той час евакуйовано було чимало установ, в тому числі вищі учбові заклади, стає містом темних спекуляцій, спритних “земгусарів”⁷⁰, розгулу розгнужданої “чорної сотні”^{71–76}...

І ось — знову вдаючись до вислову Олександра Блока — саме в ці “года глухие” визрівають і міцніють сили, яким судилося принести і Києву, і всім містам і селам багатонаціональної і багатостраждальної царської Росії зорю визволення, зорю нового життя...

* * *

Хвилі першої революції високо здіймалися в нашому споконвіку славному місті. Велику роль у розвитку революційного руху відіграло київське студентство. Тут до речі нагадати, що в стінах Київського університету, першим ректором якого був блискучий український учений, Шевченків друг — Максимович, але який згодом бачив на своїх кафедрах поруч з прогресивно і навіть радикально настроєними професорами і цілу фалангу чорносотенців та русифікаторів, — серед студентства завжди живі були бунтарські прагнення і революційні традиції. Репресій царського уряду за “студентські безпорядки” зазнали свого часу такі великі наші вчені, як покійний академік Тутковський⁷⁷ та живий нині академік Корчак-Чепурківський^{78–83}

Після трагічно прекрасної бурі 1905 року настала на Україні, як і в усій Росії, тяжка ніч реакції. Проте революційний рух, загнаний у підпілля, продовжував жити і рости, а культурне життя України набуло ряду нових рис. З'явилися і оформилися в літературі, в живопису та інших галузях мистецтва нові школи і течії — серед них так званий український модернізм. У театрі, що використовував в основному старий репертуар ще 80-х років, зроблено було перші неспіливі спроби вистав творів російських і західноєвропейських класиків.

Справжніми охоронцями і продовжувачами демократичних та революційних традицій української літератури того часу були такі письменники, як Леся Українка, Архип Тесленко⁸⁴, Степан Васильченко, діяльність яких найтісніше пов'язана з Києвом, і Михайло Коцюбинський, у житті і праці якого також багато що пояснюється його київськими зв'язками, враженнями та зустрічами.

Коли згадати і зіставити такі факти, як вихід монументальної “Історії України-Руси” Грушевського та роботу цілої плеяди вчених в різних галузях знання, вихід у Києві чотиритомного українсько-російського словника, упорядкованого редакцією “Киевской старины”, тобто членами Київської громади і блискуче відредагованого Борисом Грінченком, заснування та діяльність у Києві Наукового товариства (1907) паралельно з більш давнім львівським Товариством, то слід визнати, що українська наука після 1905 р. і років реакції вступила в нову, вищу фазу свого розвитку і що центром її в цей період був Київ. Нема чого й казати, що він був тоді також і центром українського мистецтва, що з ним нерозривними витками зв'язані були і такі композитори, як Стеценко і Леонтович та художники Пимоненко⁸⁵, Мурашко⁸⁶, Васильківський та багато інших, і те блискуче сузір'я артистів “першого призову”, про яке ми говорили раніше і яке поповнилося такими першорядними силами, як Ливицька⁸⁷, Борисоглібська⁸⁸, Ливицький, Мар'яненко.

Роки Першої світової війни, що спалахнула у 1914 році, були для Києва і для всієї України роками переслідувань українського слова, українського друку. У цей тяжкий час, коли Київ бачив розгул чорносопної стихії, коли закриті були українські газети й журнали, почалися нескінченні арешти і вислання, в робітничих верствах населення і в кращій частині інтелігенції зростало невдоволення війною, що виявлялося у страйках, демонстраціях і т. п., відомий український статистик, етнограф і фольклорист О. О. Русов⁸⁹ написав статтю під характерним заголовком: “Чи є українське життя” Українське життя, звичайно, було. Незабаром судилося йому спалахнути найяскравішим полум'ям...*

* Вперше надруковано в перекладі на українську мову в газ. “Радянська Україна” 1943, 30 грудня.

Це — скорочена стенограма доповіді, з якою виступив М. Т. Рильський 11 листопада 1943 р. у Москві на урочистих зборах АН УРСР, присвячених визволенню Києва.

¹ “мати міст руських... — вислів із стародавнього літопису “Повість временних літ” (початок XII ст.). Ці слова приписуються князю Олегу як сказані ним про Київ.

² Хвойка (Хвойко) Вікентій Вячеславович (1850—1914) — український археолог

³ Бляшівський Микола Федорович (1887—1926) — український радянський археолог, етнограф, мистецтвознавець, академік АН УРСР

⁴ Олег (?-912, за іншими даними — 922) — давньоруський князь.

⁵ ...братів Кия, Щека та Хорива і сестру їхню Либідь... — образи з літописної легенди про заснування Києва.

⁶ ...Олег, що прибав “свій щит на брамі Цареграда... — йдеться про вдалий похід князя Олега на Візантію (911 р.), який на знак своєї перемоги прибав щит на воротах Константинополя. Вислів взятий з “Повісті временних літ”

⁷ Держава Рюриковичів — назва, вжита К. Марксом для означення давньоруської держави (XII—XIII ст.), походить від назви давньоруської князівської династії нащадків київського великого князя Ігоря, який, згідно з літописною легендою, вважався сином ватажка варязької дружини Рюриків.

⁸ Золоті ворота — видатна пам'ятка архітектури, фортифікаційної техніки та історії часів Київської Русі, про будівництво якої згадується у літописі від 1037 р. Ця велична будова поєднувала функції оборони та головної, урочистої брами стародавнього Києва.

- ⁹ Софія Київська — всесвітньовідома пам'ятка історії, архітектури і монументального живопису першої половини XI ст. Споруджена в період розквіту Київської Русі за князювання Ярослава Мудрого на честь перемоги над печенігами 1036 р. Софійський собор — головний митрополичий храм, суспільно-політичний і культурний центр Київської держави.
- ¹⁰ Ярослав Мудрий (978—1054) — державний діяч Київської Русі, великий князь київський (з 1019).
- ¹¹ ...біля "великого шляху з варяг у греки... — Йдеться про основний водний торговий шлях Київської Русі, описаний у літописі "Повість временних літ" і в творі візантійського імператора Константина VII Багрянородного "Про управління імперією"
- ¹² "Як імперія Карла Великого..." — Тут наводиться вислів з праці К. Маркса "Таємна дипломатія XVIII століття" що була опублікована в Лондоні (1899 р.).
- ¹³ ...в Києві "понад 400 церков і 8 ринків..." — Наводяться дані з хроніки (1012—1018 рр.) західноєвропейського мандрівника Дитмара (Тітмара) Мерзебурзького (див. журн. "Київ", 1985, № 7, с. 140).
- ¹⁴ Іларіон (рр. н. і см. невід.) — давньоруський церковний письменник XI ст., якого князь Ярослав Мудрий, прагнучи звільнитись від опіки Візантії, поставив київським митрополитом.
- ¹⁵ "...град величеством сияюшь... — вислів із твору Іларіона "Слово про закон і благодать" (написаний між 1037 і 1050 рр.).
- ¹⁶ ...рік Батиевого нашествия і погрому... — Йдеться про монголо-татарську навалу на Русі (в середині XIII ст.) під керівництвом монгольського хана Батія (1208—1255), коли серед інших руських міст було зруйновано (1240) й Київ.
- ¹⁷ "Того ж лета взяша Київ..." — вислів з Іпатівського літопису (написаний у кінці XIV — на початку XV ст.).
- ¹⁸ ...воевода Дмитрій... (рр. н. і см. невід.) — київський воевода, намісник Данила Романовича Галицького; в 1240 р. керував обороною Києва.
- ¹⁹ "...хлеб во уста не ідязеть от страха..." — вислів з Іпатівського літопису.
- ²⁰ Там же.
- ²¹⁻²⁵ "Західна Русь прилучила литовську народність..." — Тут використано працю В. Б. Антоновича "Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1302—1569)" (див.: Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885, т. I, с. 230).
- ²⁶ Могила Петро Симеонович (1597—1647) — політичний, церковний і освітній діяч України, митрополит Київський і Галицький, засновник Києво-Могилянської колегії (з 1701 р. — Київська академія).
- ²⁷ Києво-Печерський монастир — православний монастир, заснований 1051 р. у Києві, який у XII ст. одержав статус Лаври. В 1631 р. архімандрит Києво-Печерської лаври П. Могила відкрив школу, яка містилася в Троїцькому монастирі Лаври.
- ²⁸ Запорізька Січ — організація українського козацтва, що склалася в першій половині XVI ст. за Дніпровими порогами. В 70-х роках XVIII ст. припинила своє існування.
- ²⁹ Річ Посполита — офіційна назва об'єднаної Польсько-Литовської держави з часів Люблінської унії 1589 і до 1795 рр.
- ³⁰ ...польсько-литовський магнат Радзивілл. — Йдеться про литовського коронного гетьмана Януша Радзивілла (1612—1655), війська якого 1651 р. вдерлись до Києва і жорстоко розправились з населенням міста.
- ³¹ Мойсей — за біблійною легендою, пророк, який у давні часи (ймовірно, в XIII ст. до н. е.) очолив ізраїльські племена і визволив їх з так званого єгипетського полону. Образ Мойсея як борця за свободу народу широко використаний у світовій літературі та мистецтві.
- ³² Андріївська церква — визначна пам'ятка архітектури XVIII ст. Збудована в 1747—1753 рр. у Києві в стилі бароко за проектом архітектора В. Растреллі.
- ³³ Растреллі Варфоломій Варфоломійович (1700—1771) — російський архітектор, італієць за походженням, представник архітектури бароко. За його проектами здійснено ряд архітектурних ансамблів, у тому числі споруди в Києві.
- ³⁴ Дзвіниця Києво-Печерської лаври. — Йдеться про Велику дзвіницю Лаври, що була зведена у 1731—1744 рр.
- ³⁵⁻³⁶ Шедель Йоганн Готфрід (1680—1752) — російський та український архітектор, за проектом якого в Києві збудовано ряд визначних споруд.
- ³⁷ Університет св. Володимира — Київський університет, заснований в 1834 р. У 1939 р. університету було присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка.
- ³⁸ Контрактний ярмарок — щорічний зимовий ярмарок, який у 1797 р. був перенесений з м. Дубна до Києва.
- ³⁹ "...в года глухие..." — дещо перефразований вислів з незакінченої поеми російського поета Олександра Олександровича Блока (1880—1921) "Відплата" (1910—1921).
- ⁴⁰ Афродіта — богиня вроди і кохання. За одним з міфів — дочка верховного бога Зевса та океаніди Діони, за іншим — вона народилася з морської піни.
- ⁴¹ Грицько Основ'яненко — Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (1778—1843) — український письменник.
- ⁴² Громади — організації української ліберально-буржуазної інтелігенції. Перша така організація була заснована 1839 р. в Києві.
- ⁴³ Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — український і російський етнограф і фольклорист ліберально-буржуазного напрямку.
- ⁴⁴ Рильський Тадей Розеславович (1841—1902) — український і культурно-освітній діяч і етнограф буржуазно-демократичного напрямку; батько М. Т. Рильського.
- ⁴⁵ Познанський Борис Станіславович (1841—1906) — український письменник та етнограф ліберально-буржуазного напрямку.

- ⁴⁶ Олександр II (1818—1881) — російський імператор (з 1855 р.).
- ⁴⁷ Валуєв Петро Олександрович (1814—1890) — російський письменник і державний діяч; мракобіс і ретроград. Обіймаючи посаду міністра внутрішніх справ, видав спеціальний циркуляр (1863), згідно з яким заборонялось видання книжок українською мовою.
- ⁴⁸ “Від чого вмерла Мелася” — назва науково-популярної брошури (оповідання про дифтерію) українського письменника Григорія Олексійовича Коваленка (1868—1937), яка була опублікована українською мовою (Чернівці, 1897 і Спб., 1902 і 1970), а також була перекладена російською мовою (“Отчего умерла Машутка” Рассказ о дифтерии. — М. 1898).
- ⁴⁹ Кониський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, педагог, громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку
- ⁵⁰ Самійленко Володимир Іванович (1864—1925) — український письменник.
- ⁵¹ Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) — український письменник, вчений і громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку
- ⁵² Грабовський Павло Арсенович (1864—1902) — український поет, публіцист, революційний демократ.
- ⁵³ Затиркевич-Карпинська Ганна Петрівна (1855—1921) — українська радянська актриса.
- ⁵⁴ ...таких талановитих дилетантів, як автора музики до “Наталки Полтавки” Котляревського. — Автор першої, що дійшла до нас, музичної обробки (опублікованої в 1833 р.) пісень у п’єсі І. П. Котляревського “Наталка Полтавка” (вперше була поставлена в 1819 р.) — харківський композитор А. Барсицький (рр. н. і см. невід.). Пізніше музику аранжували А. Єдлічка, М. Васильєв та інші. Проте усі ці аранжировки були витіснені редакцією М. В. Лисенка (1889 р.).
- ⁵⁵ Гулак-Артемовський Семен Степанович (1813—1873) — український та російський оперний співак, композитор, драматичний артист, драматург, автор славнозвісної опери “Запорожець за Дунаєм” (1862).
- ⁵⁶ Троїцький майдан — площа перед Троїцьким народним будинком у Києві (тепер це приміщення Театру оперети, вулиця Червоноармійська).
- ⁵⁷ Перший український клуб — організований у 1904 р. і згодом перейменований в музично-драматичну школу (з 1913 р. — імені М. Лисенка). Приміщення клубу було на теперішній вулиці Ярославів вал (споруда не збереглася).
- ⁵⁸ Кучутура-Кучеренко Іван Йович (1878—1943) — український радянський кобзар, народний артист УРСР
- ⁵⁹ Лебединцев Феофан Гаврилович (1828—1888) — український історик ліберально-буржуазного напрямку В 1882—1887 рр. — видавав і редагував журнал “Киевская старина”
- ⁶⁰ “Киевская старина” — історичний журнал ліберально-буржуазного напрямку. Виходив у Києві щомісяця (російською мовою) у 1882—1906 рр. Засновник і перший редактор — Ф. Г. Лебединцев. У 1907 р. виходив під назвою “Україна” (українською мовою).
- ⁶¹ Науменко Володимир Павлович (1852—?) — український письменник, історик і етнограф ліберального напрямку, викладач київських гімназій; з 1893 р. був редактором журналу “Киевская старина”
- ⁶² Наукове товариство — Українське наукове товариство у Києві; існувало з 1907 по 1918 р., пізніше влилось до історичної секції УАН.
- ⁶³ “Рада” — щоденна газета ліберально-буржуазного напрямку. Видавалася українською мовою в Києві з 1906 по 1914 р.
- ⁶⁴ “Громадська думка” — щоденна газета демократичного напрямку Перший номер вийшов 30 січня 1905 р., останній — 18 серпня 1906 р.
- ⁶⁵ “Дзвін” — щомісячний журнал, орган УСДРП. Видавали його у 1913—1914 рр. — у Києві. Д. Донцов, Л. Юркевич і В. Винниченко, які прикриваючись псевдомарксистською фразеологією, проповідували націоналістичні погляди, намагаючись розколоти єдність дій українських і російських робітників.
- ⁶⁶ “Засів” — щотижнева ілюстрована газета ліберально-буржуазного напрямку. Видавалася у 1911—1912 рр.
- ⁶⁷ “Рідний край” — український щотижневий громадський і літературно-науковий журнал. Виходив у Києві в 1908—1914 рр.
- ⁶⁸ “Українська хата” — щомісячний літературно-художній журнал буржуазно-націоналістичного спрямування. Видавався в Києві в 1909—1914 рр.
- ⁶⁹ ...українська соціал-демократія... — українська дрібнобуржуазна партія (що фактично виникла в 1900 р.), до складу якої входили найзапекліші буржуазні націоналісти.
- ⁷⁰ “Земгусари” — діячі створених у квітні 1917 р. Тимчасовим урядом так званих земельних комітетів, які організовувалися для проведення земельної реформи, а фактично — для захисту поміщицького землеволодіння.
- ⁷¹⁻⁷⁶ “Чорна сотня” — озброєні загопи декласованих елементів для боротьби проти революційного руху в Росії в 1905—1917 рр. Ліквідовані в ході Лютневої революції 1917 р.
- ⁷⁷ Тутковський Павло Аполтонович (1858—1930) — український геолог, один з активних учасників підготовчих робіт по створенню АН УРСР, один з перших її академіків.
- ⁷⁸⁻⁸³ Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (1857—1947) — український радянський гігієніст і епідеміолог, академік АН УРСР
- ⁸⁴ Тесленко Архип Юхимович (1882—1911) — український письменник.
- ⁸⁵ Пимоненко Микола Корнилович (1862—1912) — український живописець.
- ⁸⁶ Мурашко Олександр Олександрович (1875—1919) — український живописець.
- ⁸⁷ Ліницька Любов Павлівна (1865—1924) — українська радянська актриса.
- ⁸⁸ Борисоглібська (справжнє прізвище — Сидоренко-Свидерська) Ганна Іванівна (1868—1939) — українська радянська актриса, народна артистка УРСР
- ⁸⁹ Русов Олександр Олександрович (1847—1915) — український земський статистик, етнограф і фольклорист, громадський діяч.